

УДК 94 (470) “1922 – 1929”

ІНФОРМАЦІЯ ЯК ОБ’ЄКТ КОНТРОЛЮ В МАТЕРІАЛАХ ДІЛОВОДСТВА ТА РОЗПОРЯДЧІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГОЛОВЛІТУ РФСРР

Інна ПОЗДНЯКОВА (Кіровоград)

У статті досліджується цензурна політика в радянській Росії як система управління та контролю за інформаційними потоками протягом 1922 – 1929 рр.

Ключові слова: цензурна політика, радянська цензура, політична цензура, ідеологічний контроль, Головліт.

В статье рассматривается цензурная политика как системы управления и контроля над информационными потоками в советской России на протяжении 1917 – 1929 гг.

Ключевые слова: цензурная политика, советская цензура, политическая цензура, идеологический контроль, Главлит.

In this article is being the research of censorship policy in Soviet Russia as a system of state maintenance and control of distribution of information in 1922 – 1929.

Key words: censorship policy, Soviet censorship, political censorship, ideological control, the publishing house “Glavlit of RSFSR”.

Тривалий час радянська цензура залишалася за межами наукових досліджень. До початку 90-х рр. ХХ ст. радянські дослідники лише опосередковано розкривали у своїх працях історію й практичну діяльність цензури та системи ідеологічного контролю загалом.

Якісно новий період у процесі дослідження історії радянської цензури розпочався тільки на початку 90-х рр. ХХ ст. Піонерами в запровадженні новітніх підходів до вивчення історії радянської цензури були Т. Горяєва, С. Джимбінов, В. Красногоров [1], статті яких надруковано на сторінках провідних радянських журналів. Згодом з’явилася не менш вартісна у науковому плані публікація А. Горчевої, де вперше подано загальний огляд діяльності Головліту РСФРР [2]. З-поміж досліджень 1990-х р. заслуговує на особливу увагу перша монографія з історії радянської цензури А. Блюма, яка значно розширила коло досліджуваних питань з історії радянської цензурної політики [3]. У центрі уваги дослідника – видавнича політика, апарат Головліту та Головреперткому.

Для російської історіографії цензурної тематики кінця 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. характерний проблемно-тематичний напрямок у дослідженні її функцій та завдань. Про це свідчать роботи науковців М. Зеленова, Л. Молчанова, Т. Горяєвої [4]. Так, у монографії М. Зеленова центральне місце відведено аналізу цензури щодо історичної науки та професійних

істориків у 1920-х рр.; Л. Молчанов докладніше зупинився на вивченні преси в роки Громадянської війни, її ролі в антибільшовицькому русі; Т. Горяєва розкрила встановлення політичного контролю за радіомовленням у 1920 – 1930-х рр.

Отже, історіографічний огляд засвідчує наявність значної частини досліджень, які розглядають цензурну політику як один з важливих складників ідеологічного механізму радянської політичної системи. Проте в наявних дослідженнях функціонування цензурних інституцій недостатньо уваги приділено еволюції змісту нормативної документації Головліту, питанням створення переліків відомостей, що становили таємницю та не підлягали поширенню й комплексному аналізу заборонених відомостей. Власне, цим й зумовлено постановку цієї проблеми як об'єкта дослідження.

Основним видом нормативної документації Головного управління у справах літератури та видавництва РСФРР (Головліту) були циркуляри, розпорядження та накази. Вони містять вказівки, що вимагали оперативного виконання та є закономірними для початку 20-х рр. ХХ ст., оскільки методи роботи Головліту перебували на стадії формування. Усі циркуляри були суворо втаємничені, на кожному з них стояла позначка: “Таємно. Терміново”. Сформульовані в них положення чи завдання необхідно було виконувати в обов'язковому порядку, а кожен випадок невиконання розбирався вищою інстанцією.

В одному з циркулярів Головліту його місцевим органам за квітень 1924 р. зазначалося: “Опублікування в місцевій пресі відомостей про маршрути з центру, зупинки, місця виступів (з'їзди, конференції), місця лікування членів уряду СРСР, РСФРР та членів ЦК РКП(б) можливе тільки з відома ОДПУ”. Повідомлення про агітаційні поїздки можуть друкуватися без відома ОДПУ лише в тих випадках, коли в них не вказується час та місце перебування відповідальної особи. З 1924 р. без відома ОДПУ заборонялося надсилати репортерів та фотографів на з'їзди та конференції за участі членів уряду СРСР [5, с. 75].

У квітні 1924 р. комісія з увічнення пам'яті В. І. Леніна встановила обов'язковий попередній перегляд зображень вождя, що надходили до Головліту від редакцій, друкарень у вигляді рукописів з малюнками, а вже Головліт мав надсилати їх до вищезгаданої комісії [6, с. 93].

У вересні того року за пропозицією ОДПУ було встановлено наступний порядок цензурування скульптурних зображень Леніна: “Бюсти В.І. Леніна можуть виготовлятися лише з дозволу комісії ЦВК СРСР з подальшою (обліковою) візою ВПК (відділу політконтролю – Авт.) ОДПУ. На бюстах Леніна ставиться номер дозволу комісії ЦВК СРСР за формою “Д.К. – №...”. Скульптурні зображення В.І. Леніна можна виготовляти в приватних майстернях лише за наявності дозволу комісії ЦВК СРСР, згоди Держвидаву та попередньої реєстрації у ВПК ОДПУ” [7, с. 441].

З посиланням на те, що поява в пресі відомостей про партійних функціонерів полегшує роботу шпигунам, у циркулярі ОДПУ, виданому в

лютому 1926 р., запропоновано: “1. Усі відомості такого роду не подавати у пресі до погодження з ОДПУ. Будь-яке відправлення репортерів, фотографів та подібних працівників за членами Уряду, які виїжджали, без спеціальної візи ОДПУ заборонено. Редакції, що надіслали своїх працівників без візи ОДПУ, будуть оштрафовані, а репортери, фотографи та інші – арештовані” [5, с. 102].

Варто зазначити, що зміст циркулярів Головліту розроблявся з урахуванням та на основі вказівок, наданих відділом друку та інформації при Раднаркомі СРСР. Саме вони регламентували окремі випадки та визначали ідеологічний складник загалом. Наприклад, у жовтні 1926 р. в листі вищезгаданого відділу встановлювався порядок опублікування відомостей щодо експорту бавовни, контроль покладался на Головліт РСФРР, який мав повідомити періодичні видання, розіславши циркулярні листи [8, л. 3 – 4].

Редакціям газет пропонувалося уникати попереднього оприлюднення цифрових повідомлень щодо розміру врожаю, заготівлі хліба до більш точного з’ясування всієї картини на селі [9, арк. 2]. Березневим циркуляром 1927 р. приписувалося: “Жодних відомостей та міркувань хвилюючого характеру про перспективи врожаю в поточному році й інформації, що може бути сприйнята, як загроза врожаю, наприклад, про несприятливі метеорологічні спостереження” [5, с. 118 – 119].

Циркулярно також заборонялася публікувати в пресі будь-яку інформацію “Про зараження хліба довгоносом, кліщем та іншими шкідниками з метою запобігання паніці на зовнішніх ринках та шкідницького тлумачення цих відомостей” [7, с. 444].

Низкою циркулярів заборонялося без попереднього погодження з ОДПУ оприлюднення відомостей про його роботу й структуру, про аварії на залізниці, за винятком повідомлень, що надійшли від РОСТА. Також заборонялося друкувати інформацію про конкретні заходи політики регулювання цін як на загальносоюзному рівні, так і стосовно окремих районів; про ліміти для хлібозаготовчих організацій; про стан забезпечення продуктами харчування Москви, Ленінграда та СРСР у цілому; заборонялося висвітлення пропозицій Держплану, що мали політичне забарвлення, як-то пропозиція про зменшення кількості робітників, зайнятих у промисловості і т. д. [10, л. 1, 3, 10].

Можна припустити, що поширення вищезгаданої інформації слід було уникати, щоб не дати змоги “ворожо налаштованій пресі” використати її для критики стилю управління та методів господарювання в радянській республіці, а також показати в негативному світлі як партійне керівництво, так й адміністративну вертикаль загалом.

Час показав, що практика видання розрізаних інструкцій та циркулярів є недостатньо ефективною: до друку все ж таки потрапляла “небажана” інформація. До того ж, інструкції визначали лише характер інформації, котру не слід поширювати, як-то: ворожість радянській владі, буржуазна мораль,

ідеалістична спрямованість і т.д. На практиці ж усе залежало від загальнокультурного рівня цензора, від того, як він сприйме та оцінить друкований матеріал, а цензура, як явище суспільно-політичне, не могла здійснюватися на основі тільки особистих міркувань чи уподобань цензорів. Через це виникла потреба створення нормативних документів, які детально регламентували б усе те, що не варто було дозволяти до друку. Циркуляри почали об'єднувати в спеціальні переліки відомостей, що становлять таємницю та заборонені до поширення з метою охорони політико-економічних інтересів. Це був основний документ, яким керувалися цензори у своїй роботі.

“Перелік відомостей, що становлять таємницю й не підлягають поширенню”, затверджений Постановою РНК РСФРР від 13 жовтня 1921 р., містив три глави. У першій закріплювалися відомості військового характеру, що не підлягають розголошенню в мирний та військовий час, до якого зараховували матеріали цивільного характеру, що мали стратегічне значення (про надійність і здатність до перевезень залізничних шляхів, про облаштування та роботу телефонних ліній, про мобілізацію цивільних закладів та ін.) Другий розділ містив матеріали економічного, торговельного характеру, внутрішньополітичної ситуації в країні: про стан золотого та срібного фонду Республіки, про валютні курси щодо російських грошей за кордоном, імпорتنі та експортні плани, місцеперебування банд та ін. Друкувати відомості розділу другого “Переліку...” дозволялося тільки зі згоди відповідних наркоматів або їхніх уповноважених і представників на місцях [11, с. 113 – 114].

Навряд чи це був перший “Перелік...”, що видавався органами цензури. На думку російських дослідників В. Измозика та Б. Павлова, у процесі створення положення про Головліт 5 квітня 1922 р. затверджено “Перелік відомостей, що становлять таємницю і не підлягають поширенню”, який містив 23 параграфи й повторював положення подібного переліку 1917 р. [12, с.108].

Санкт-петербурзький дослідник А. Блюм наголошує, що вперше у вигляді окремої брошури такий збірник вийшов 1925 р., нараховував 16 сторінок і містив 96 параграфів [3, с. 125].

Державну таємницю шукали всюди. Заборонялося допускати до опублікування дані про зіткнення з приводу примушування до виконання громадянами трудової повинності; відомості про санітарний стан місць ув'язнення; про наявність медикаментів та медичну допомогу в районах, охоплених неврожаєм; про кількість політичних злочинів, партійний склад звинувачених та про рішення суду із застосуванням вищої міри покарання тощо [5, с. 91]. Також Головліт пропонував: “Не допускати появи в пресі відомостей про самогубства й випадки божевілля на ґрунті безробіття та голоду” [7, с. 444].

Надалі подібні переліки виходили регулярно, визначаючи характер та напрямки діяльності цензурних установ з урахуванням потреб часу, нових умов розвитку держави, міжнародного становища та ін.

У рік “великого перелому” (1929 р.), який збігся з 50-річчям Сталіна, вийшла низка циркулярів Головліту, котрі фактично приписували канонізувати образ “кремлівського владики”, знищити все, що могло кинути тінь на його особу, навіть на його зовнішність. З-поміж них був особливий циркуляр, що наказував місцевим органам цензури стежити за тим, щоб кліше портретів Сталіна були виготовлені тільки зі знімків, отриманих від “Прес-кліше” РОСТА. Інших портретів та знімків до друку не допускати.

Ще раніше, приблизно з 1925 – 1926 рр., почалося вилучення з пам’яті й повсякденного життя імен політичних противників Сталіна. Насамперед, це торкнулося Л. Троцького. Цензурою заборонялася публікація фотографій “ворогів народу”, про них мали згадувати лише в особливому контексті в супроводі санкціонованих і затверджених “нагорі” відповідних епітетів. У друкованих творах приписувалося закреслити посилання на “ворогів народу” [3, с. 128].

У 20-ті рр. ХХ ст. цензура особливу увагу приділяла релігійній тематиці для максимального обмеження публікацій такого плану. Місцевим цензурним інстанціям не дозволялося вирішувати питання про видання матеріалів релігійного змісту. Цим займався тільки Головліт, на що, зокрема, указує циркуляр Головліту від 26 травня 1926 р., в якому зазначалося: “На місцях слід розглядати лише матеріали, призначені для опублікування у виданнях на зразок “Епархиальних ведомостей”, та матеріали, що містять виключно офіційно-адміністративну інформацію, обсяг і тираж яких погоджено з Головлітом при реєстрації. Усі інші рукописи та матеріали церковного, духовного, пропагандистського характеру мають переглядатися винятково в центрі, тому вам необхідно пересилати їх до Головліту” [Там само, с. 129 – 130].

Щоправда, зрідка дозволялося видання Біблії, однак її тираж також мав обов’язково узгоджуватися з Головлітом, який у всіх рукописах, за винятком богослужбових, не дозволяв друкувати з великої літери наступні слова: “бог”, “господь”, “дух” і т. п. [Там само, с. 130].

Поступово обмеження щодо літератури релігійного характеру стали ще більш жорсткими. У таємному розпорядженні Головліту від 3 липня 1928 р. місцевим цензорам пропонувалося керуватися при розгляді релігійної літератури такими засадами: “Канонічну та догматичну релігійну літературу випускати лише в межах, необхідних для відправлення богослужіння. Календарів відривних релігійних не випускати зовсім. Релігійна періодика має виходити здебільшого тільки в центрі. Обмежити її зміст канонічним та догматичним матеріалом і церковною хронікою. Не допускати розміщення заміток про обернення в нову віру, про збільшення тієї чи тієї релігійної течії.

Не дозволяти звернень та листівок. Не допускати збільшення тиражу календарів, періодики та релігійної літератури загалом” [5, с. 145].

Окрім того, Головліт заборонив у грудні 1928 р. ввезення з-за кордону до СРСР релігійної літератури, зокрема “Біблії, що видавалася в Німеччині російською та німецькою мовами” [7, с. 457 – 458].

Іноді з-поміж заборон Головліту трапляються досить цікаві публікації, наприклад, заборона реклами іноземних товарів у пресі: “... небажаними в радянській пресі є реклами іноземних фірм стосовно таких товарів: а) в’язані вироби; б) взуття; в) косметика; г) тканини для одягу; д) уже вироблені сукні та білизна; е) продовольчі товари; є) годинники; ж) голки; з) різні господарчі речі; к) праски ...” [3, с. 132].

Імовірно, подібний зміст циркуляра було зумовлено не стільки небажаною конкуренцією іноземних товарів з вітчизняними, скільки ідеологічними мотивами. Можливо, радянські люди не повинні були замислюватися над тим, що багато товарів, які, по суті, зникли в Росії після революції, у великій кількості виробляються на Заході.

Зазнавали утисків і журнали, які, так би мовити, “не відповідали інтересам пролетаріату”. З-поміж постраждалих від цензури опинився журнал “Искусство одеваться”, про який у липні 1928 р. завідувач Головліту Лебедев-Полянський писав: “Журнал претендує на обслуговування інтересів робітниць та робітників, що мають потребу, на думку журналу, у спеціальному модному виданні... Головліт, переглянувши перші три номери журналу, зазначає, що останній майже нічого не дає робітницям, а за своїм характером більше відповідає запитам непманських елементів. Ураховуючи ці обставини, Головліт поставив питання перед Відділом друку ЦК ВКП(б) про зміну керівництва журналу з тим, щоб останнє дійсно гарантувало відповідність журналу потребам пролетарського населення, але це не дало жодних результатів... Тому слід його закрити або змінити характер у бік реального обслуговування пролетарських прошарків населення” [5, с. 146].

Разом з тим в умовах непу комерціалізації видань уникнути було просто неможливо. Рекламні оголошення почали з’являтися на шпальтах навіть таких радянських видань, як “Известия” та “Правда”. У своєму листі до Політбюро ЦК у серпні 1922 р. один партієць з обуренням писав: “На першій сторінці “Известий ВЦИК”, що є офіційним урядовим органом, повсякчас красуються оголошення “вина”, “гоп-са-са” і т. п. Вважаю, за будь-якого ступеня комерціалізації радянського центрального органу слід дотримуватися дистанції між програмною статтею офіціозу пролетарського уряду та програмою московських розваг, пропоную зобов’язати “Известия” зняти всі комерційні оголошення з першої сторінки”. На листі резолюція “Підтримую. Сталін” [6, с. 52 – 53].

Щороку поряд з тим, як змінювалася політична та економічна ситуація в країні, “Перелік заборон...” доповнювався, а також підкріплювався різними додатками. Порівняльний аналіз змісту тих відомостей, які заборонялися

Головлітом до поширення упродовж 20-х рр. ХХ ст., показує, що спочатку в “Переліку...” 1922 р. було зафіксовано в основному заборони загального характеру, як-то: “антирадянська агітація; матеріали, що розголошують військові таємниці Республіки; збурюють громадську думку; розпалюють національну ворожнечу та релігійний фанатизм; мають порнографічний характер тощо” [5, с. 32].

Пізніше в “Переліку” 1925 р. відомості, заборонені до поширення, було вже дещо конкретизовано. До окреслених вище додалися заборони на оприлюднення статистичних даних про безпритульних та безробітних, контрреволюційні напади на урядові установи, про зіткнення властей із селянами під час проведення податкових і фіскальних заходів і т. ін.” [Там само, с. 91].

Помітно розширилася номенклатура заборонних відомостей і в “Переліку” 1927 р., особливо в частині інформаційних повідомлень про заворушення, страйки, маніфестації, про політичні настрої в середовищі робітників та селян, про розгони “куркульських” та “буржуазних” Рад, репресії щодо їхніх керівників, про адміністративні вислання “соціально-небезпечних елементів”, матеріалів, що дискредитують роботу цензурних органів і т. д. [Там само, с. 132 – 133].

Із січня 1928 р. до цього переліку додатково було внесено відомості про роботу ДПУ та зарубіжні розвідницькі акції СРСР, про підпільну діяльність Комінтерну та його зв’язки з радянським урядом, про засоби агітації й пропаганди за кордоном, а також про внутрішньопартійне становище у ВКП (б), заслання та арешти опозиціонерів, про замаху й повстання в СРСР тощо [Там само, с. 134].

Головне управління у справах літератури і видавництв РСФРР 29 серпня 1929 р. надіслало всім Головлітам союзних республік “Перелік питань, що становлять таємницю й не підлягають розголошенню для збереження політико-економічних інтересів СРСР”. Він зосередив увесь набутий цензорами досвід, тому відміняв дію попереднього переліку від 1927 р., та 29 циркулярів, виданих протягом 1927 – 1929 рр. Перед списком заборонених відомостей робилася засторога: “Порушення цього Переліку карається ст. 58⁵ Кримінального Кодексу РСФРР”, що розцінювалось як злочин проти держави [11, с. 116].

“Перелік...” охоплював усю сферу економічних та політичних відносин, тому містив такі розділи: торгова політика, фінансова політика, промисловість і державне будівництво, зовнішня політика, охорона здоров’я і ветеринарія, внутрішня політика. Загалом список складався з 50 параграфів, у яких до найменших деталей було розписано ті відомості, які для держави були таємними.

Змістовний складник “Переліків...” та порядок їхньої розробки встановлювало партійне керівництво, про що свідчить постанова Раднаркому СРСР, прийнята в листопаді 1926 р. У ній, зокрема, наголошувалося на

необхідності періодично скликати при Головліті РСФРР наради за участю центральних урядових установ, відділу друку ЦК ВКП(б) та представників редакцій московських газет. Саме на цих нарадах відбувалося узгодження пропозицій, внесених окремими відомствами щодо питань, висвітлення яких у пресі мало відбуватися в спеціальному порядку. Узгоджений “Перелік...” доводився на місця через Головліт та його органи тільки після затвердження відповідною постановою Раднаркому СРСР [8, л. 19 – 21].

Таким чином, після створення в червні 1922 р. Головного управління в справах літератури та видавництв РСФРР, підпорядкованого вищому партійно-державному керівництву Російської республіки, цензурування відбувалося на основі його інструкцій, циркулярів та розпоряджень. Головліт здійснював контроль насамперед з політико-ідеологічного погляду, керуючись основними ідеологічними постулатами. Він був покликаний охороняти військово-економічні інтереси, для чого за участі зацікавлених відомств складався список відомостей, що не підлягали розголошенню. Порівняльний аналіз змісту відомостей, що заборонялися Головлітом до поширення протягом 1920-х рр., свідчить про еволюцію цензурної політики в бік посилення цензурного режиму. Документи переконливо доводять, що цензура набирає яскравого політичного характеру. Це вказує на відверто охоронну стосовно більшовицької влади функцію цензури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горяева Т.М. Журналистика и цензура (По материалам советского радиовещания 20 – 30-х годов. Источниковедческий аспект) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 112 – 123; Джимбинов С. Эпитафия спецхрану?.. // Новый мир. – 1990. – № 5. – С. 243 – 252.; Красногоров В. Гласность и безгласность // Нева. – 1990. – № 3. – С.146 – 165.
2. Горчева А.Ю. Главлит: становление советской тотальной цензуры // Вестник МГУ. Серия 10. Журналистика. – 1992. – № 2. – С. 32 – 40.
3. Блюм А.В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929гг. – СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с.
4. Зеленов М.В. Аппарат ЦК РКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.; Молчанов Л.А. Пресса в зеркале истории (о деятельности центральных органов “белой” Сибири в годы Гражданской войны (1918 – 1920 гг.)) // Библиотека. – 1998. – № 8. – С. 74 – 76.; Горяева Т.М. Радио России. Политический контроль радиовещания в 1920-х – начале 1930-х годов. Документированная история. – М.: РОССПЭН, 2000. – 175 с.
5. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
6. Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917 – 1956. / [под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Л.В. Максименков]. – М.: МФД: Материк, 2005. – 752 с. – (Серия “Россия. XX век. Документы”).
7. История советской политической цензуры. Документы и материалы / [сост. Т.М. Горяева, Д.Л. Бабиченко и др.]. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.
8. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 8428. – Оп. 1. – Д. 46. – 44 л.

9. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Он. 20. – Од. зб. 2011. – 66 л.

10. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 8428. – Оп. 1. – Д. 116. – 105 л.

11. Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 – 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович. – К., 2007. – 290 с.

12. Измозик В., Павлов Б. Руководство РКП(б) и организация советской цензуры // Цензура в России: история и современность. Сборник научных трудов. Выпуск 1. – СПб.: Рос. нац. б-ка, 2001. – 271 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позднякова Інна Сергіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: інститути політичної цензури, основні напрями та форми радянської цензурної політики.